

MIEJSCA WALKI I MARTYROLOGII

Po II wojnie światowej, walkach z najeźdźcą hitlerowskim i pięcioletniej okupacji pozostały na terenie całego naszego kraju setki cmentarzy i kwater cmentarnych, gdzie spoczywają żołnierze i partyzanci, pozostały tysiące miejsc egzekucji i mogił ofiar krwawego terroru. Wśród narodów walczących z hitleryzmem największe procentowo straty poniósł naród polski. Według niepełnych jeszcze danych w kraju naszym jest 1800 miejsc, gdzie znajdowały się obozy koncentracyjne i jenieckie oraz obozy pracy.

Miejsca walki i martyrologii narodu polskiego otaczane są szczególną opieką. Powołana przez Sejm Ustawodawczy w 1947 r. Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa koordynuje wysiłki całego społeczeństwa. Powołano również wojewódzkie, powiatowe, a nawet miejskie i gromadzkie obywatelskie honorowe komitety ochrony pomników walki i męczeństwa.

Podstawą działalności Rady i komitetów było stworzenie ewidencji miejsc pamięci narodowej. Zebrano ocalałe dokumenty, fotokopie zarządzeń, w oparciu o relacje świadków odtworzono przebieg wydarzeń, identyfikowano poległych w walce lub zamordowanych przez hitlerowców, zbierano fotografie, wykonywano szkice, rysunki itp. Prace ewidencyjne wykazały ok. 20 tys. miejsc walki i martyrologii. Np. w województwie lubelskim zarejestrowano 4084 miejsc, w bydgoskim 952, rzeszowskim 1237, warszawskim 1809, krakowskim 533, wrocławskim 188, kieleckim 1380, gdańskim 364, koszalińskim 281.

Dotychczas na terenie kraju upamiętnio-

nych zostało 8356 miejsc, m.in. 286 w Warszawie, 749 w województwie bydgoskim, 645 w katowickim, 450 w krakowskim, 534 w łódzkim, 601 w poznańskim.

Miejsca te upamiętniono pomnikami, obeliskami, głazami, tablicami. Nadawano także odpowiednie nazwy ulicom, placom, szkołom i domom kultury. Uporządkowano otoczenie i wzniesiono pomniki w Oświęcimiu-Brzezince, Sztutowie, Płaszowie, So-

Pomnik w Sulejowie, pow. Ostróda ku czci 50 tys. jeńców zamordowanych przez hitlerowców na terenie obozu w Królikowie.

Fot. CAF Moroz

biborze, Treblince, Łambinowicach, na Majdanku i in. Ukończono również prace upamiętniające walki na Wale Pomorskim oraz w innych miejscowościach.

Z okresu II wojny światowej pozostały 343 cmentarze, 520 kwatery cmentarnych i 5865 mogił poza cmentarzem z prochami 2 522 286 osób. Opiekuje się nimi państwo i organizacje społeczne, w tym wiele oddziałów PTTK. Obecnie działa ponad 9 tys. opiekunów społecznych. Wyrazem uznania dla ich działalności jest nadawanie ustanowionej przez Radę odznaki *Opiekun Miejsc Pamięci Narodowej*, zespołowej i indywidualnej.

Formą upamiętnienia są również państwowe muzea martyrologii w Oświęcimiu-Brzezince, Sztutowie, Majdanku, Łambinowicach. Rada Ochrony oraz Ministerstwo Kultury i Sztuki, wielkim nakładem pracy i funduszy, ocaliły, zachowały i poddały konserwacji istniejące tam dowody hitlerowskiego ludobójstwa. Wyremontowano poobozowe bloki, wieże wartownicze, ogrodzenia, krematoria, komory gazowe i inne urządzenia. Zebrano i uporządkowano dokumenty. Archiwum Oświęcimia-Brzezinki posiada m.in. 175 tys. dokumentów oryginalnych, 178 tys. fotokopii, kartotekę nazwisk byłych więźniów liczącą 1 080 780 pozycji i kilka tysięcy wspomnień obozowych, napisanych przez byłych więźniów. Muzeum na Majdanku zebrało m.in. mikrofilmy dokumentów obozowych, znajdujących się w kraju i za granicą, a muzeum w Sztutowie 4800 pozycji ikonograficznych, a także pamiątek przesłanych przez byłych więźniów.

Ponadto przeprowadzono renowację i zmianę ekspozycji oraz konserwację pamiątek Mauzoleum w dawnej Al. Szucha w Warszawie, Muzeum na Pawiaku, w dawnym obozie koncentracyjnym w Rogoźnicy (Gross-Rosen), w Mauzoleum w Forcie VII w Poznaniu oraz obozie jeńców wojennych w Żaganii.

W wyniku przeprowadzonej ewidencji ustalono istnienie 1533 miejsc pamięci narodowej w 32 krajach, z czego 1486 w Europie. Polskie groby i cmentarze znajdują

W rocznicę września. Fot. CAF Miedza

się również w Azji, Afryce, Ameryce Południowej i Północnej.

Na ziemi białostockiej znajduje się 389 miejsc pamięci narodowej, w tym 100 miejsc walki oddziałów partyzanckich oraz 48 wsi spacyfikowanych przez hitlerowców. Dotychczas uporządkowano i upamiętniono pomnikami, obeliskami, głazami, tablicami itp. 215 miejsc walki i martyrologii. Połowę tych prac wykonano w czynie społecznym.

Wszystkie miejsca pamięci otaczane są stałą opieką społeczną: patronat nad nimi sprawuje 309 instytucji, w tym szkoły, zakłady pracy, organizacje młodzieżowe, PTTK i inne organizacje społeczne.

Dla spopularyzowania wśród miejscowego społeczeństwa i licznych rzesz turystów wydarzeń historycznych z lat 1939—45 organizowane są wystawy, rajdy i obozy wędrownie szlakami walki i martyrologii na ziemi białostockiej. Przygotowano również do druku wojewódzki przewodnik i mapę — obydwa wydawnictwa poświęcone upamiętnieniu miejsc walki i męczeństwa.

Na obszarze obecnego województwa zielonogórskiego istniało w czasie wojny wiele miejsc kaźni i egzekucji, więzień, obozów jenieckich i obozów pracy. Znajdują się tu również cmentarze wojskowe żołnierzy Armii Radzieckiej, poległych w ostatnich tygodniach wojny.

Miejsca walki i męczeństwa upamiętnione są pomnikami, obeliskami i tablicami

wznoszonymi z inicjatywy Wojewódzkiego Obywatelskiego Komitetu Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa. W ciągu ostatnich 10 lat wzniesiono na Ziemi Lubuskiej 45 pomników, 8 obelisków, 14 głazów oraz 15 płyt i tablic pamiątkowych.

Godną pochwały jest patriotyczna postawa niektórych mieszkańców Ziemi Lubuskiej, którzy swoje twórcze zaangażowanie oddają w hołdzie pomordowanym i poległym bohaterom walki z hitleryzmem. Artysta plastyk a zarazem kustosz muzeum w Międzyrzeczu — Al. Kowalski społecznie wykonał projekty pomników i tablic pamiątkowych w Obrzycach, Brojcach i Pszczewie, gdzie hitlerowcy zamordowali kilkanaście tysięcy ludzi. Projekty te zrealizował rzemieślnik z Międzyrzecza Fr. Judkowiak; zielonogórscy architekci Janusz Wyczalkowski i Zbigniew Kmiecik wykonali społecznie projekt muzeum pamięci w Zaganiu, gdzie w latach okupacji znajdował się obóz jeniecki.

Pomniki pamięci znajdują się pod troskliwą opieką organizacji harcerskiej, kół młodzieży wojskowej, terenowych organizacji ZBoWiD, PTTK, młodzieży szkolnej, a także załóg niektórych zakładów pracy i osób prywatnych.

W Boguszach, miejscowości położonej przy szosie Grajewo-Prostki, w latach 1942—44 istniał wielki obóz jeniecki. Hitlerowcy wymordowali w nim ok. 23 tys. jeńców radzieckich i osób cywilnych, ponad 460 internowanych Włochów oraz kilkuset jeńców francuskich. W lasach wsi Kosówka, odległych o 3 km od obozu jenieckiego, w Boguszach, znajdują się mogiły przeszło 30 tys. cywilnych ofiar hitlerowskiego ludobójstwa.

Oba te największe w białostockim miejscu zagłady bezpośrednio po wyzwoleniu tych ziem zostały uporządkowane i upamiętnione przez miejscową ludność. W byłym obozie w Boguszach uporządkowano i ogrodzono mogiły ofiar hitleryzmu, ufundowano obeliski i krzyże. Obecnie Woje-

wódzki Komitet Obywatelski projektuje zbudowanie dojazdu do bramy byłego obozu, urządzenie przed mogiłami placu manifestacji, przy którym stanie obelisk ze stali.

W Oświęcimiu obok dworca kolejowego stanął pomnik *Bitwy o szyny*. Upamiętnił on bohaterską walkę partyzantów i kolejarzy, którzy w tym rejonie niszczyli i dezorganizowali zdążające na wschód transporty hitlerowskiego Wehrmachtu. Z akcji tych zasłynął m.in. oddział AL im. Jarosława Dąbrowskiego pod dowództwem Stanisława Wałacha.

Głównym akcentem pomnika są symbole walki, wyłamane słupy wysokiego napięcia oraz zniszczone szyny kolejowe. W pomieszczeniach dworcowych umieszczona zostanie stała ekspozycja poświęcona *Bitwie o szyny*.

W Iłży dobiegają końca prace nad budową Cmentarza Mauzoleum Żołnierzy i Partyzantów Polskich poległych w latach 1939—45. Założone tu zostaną kwatery żołnierzy, którzy polegli w bitwie stoczonej w 1939 r. z wojskami hitlerowskimi pod Iłżą oraz kwatery partyzantów AL, AK i BCH, którzy zginęli w walkach z okupantem.

W Bydgoszczy na Starym Rynku, gdzie na początku września 1939 r. miały miejsce pierwsze zbrodnie hitlerowskie, wzniesiono pomnik ze spiżu. Napis na cokole głosi: *W hołdzie ofiarom faszyzmu 1939—1949*.

Monumentalny pomnik okala oryginalna kompozycja przestrzenna z bloków piaskowca, na których wyrtyto wszystkie nazwy miejsc kaźni ziemi bydgoskiej. Codziennie pod pomnikiem gromadzą się liczne rzesze turystów, którzy przychodzą tu, aby oddać hołd pomordowanym. Każdego dnia u stóp pomnika składane są wiązanki czerwonych goździków.

W Chorzowie na placu Gen. Al. Zawadzkiego odbyła się uroczystość odsłonięcia odbudowanego pomnika Powstańca Śląskiego. 1 IX 1971 r. w pięćdziesięciolecie wybuchu III powstania śląskiego oraz w 32 rocznicę napaści hitlerowskiej na Polskę — odbyła się pod pomnikiem wielka manifestacja antywojenna społeczeństwa ziemi śląsko-zagłębiowskiej.

Pomnik Powstańca Śląskiego w Chorzowie został wzniesiony w 1927 r. dla uczczenia powstańców poległych w bojach o wolność i polskość, o przyłączenie tej ziemi do Macierzy. Po wkroczeniu wojsk hitlerowskich do Chorzowa w 1939 r. pomnik ten został w barbarzyński sposób zniszczony.

Z inicjatywy miejscowych władz i społeczeństwa Chorzowa pomnik Powstańca Śląskiego odbudowano według pierwotnego projektu. Na postumencie stoi odlana w brązie postać hutnika-powstańca. Trzyma on w dłoniach miecz i młot — symbole walki i pracy ludu śląskiego.

*

Wielka manifestacja antywojenna, połączona z odsłonięciem pomnika ku czci ofiar hitleryzmu odbyła się w Wyszanowie (pow. wierszowski). Zgromadziła ona 10 tys. osób — przedstawicieli pow. Ostrzeszowa i Kępna w woj. poznańskim, Kluczborka, Namysłowa i Oleśna w woj. opolskim oraz Wieruszowa i Wielunia w woj. łódzkim. Obecni byli przedstawiciele władz z I sekretarzem KW PZPR w Łodzi — Jerzym Muszyńskim, kombatancki II wojny światowej, weterani powstań śląskich oraz delegacje organizacji młodzieżowych.

W 1939 r. we wsiach: Wyszanów, Torzeniec i Mikorzyn żołnierze Wehrmachtu dopuścili się jednej z pierwszych na ziemiach polskich zbrodni przeciwko ludności cywilnej.

*

W sierpniu 1971 r. w Alejach Jerozolimskich 23 odsłonięto tablicę pamiątkową

ku czci poległych mieszkańców Warszawy i żołnierzy Armii Krajowej, którzy w 1944 r. przez 62 dni bohatersko bronili barykady powstańczej.

Po wybuchu powstania warszawskiego pokonanie tej arterii komunikacyjnej przez żołnierzy, łączników, sanitariuszy wymagało wiele odwagi i poświęcenia. Na odcinku tym ginęło codziennie wielu powstańców i osób cywilnych.

Dowództwo odcinka powstańczego postanowiło więc zamknąć ulicę barykadą. W połowie sierpnia — mimo znacznych ofiar — przejście zostało zbudowane. Umożliwiało ono powstańcom oraz ludności cywilnej łączność między północnymi i południowymi rejonami dzielnicy. Po upadku Starego Miasta tędy właśnie ewakuowano kilka tysięcy osób. Barykada wytrwała do końca powstania.

Wmurowana tablica przypominać będzie ten bohaterski moment zmagania ludu Warszawy z hitlerowskim okupantem. W uroczystości odsłonięcia, którego dokonał prezes Zarządu Okręgu Warszawskiego ZBoWiD — gen. bryg. Tadeusz Pietrzak, wzięło udział m.in. 32 byłych żołnierzy i oficerów zgrupowania Armii Krajowej *Belt* — budowniczych i obrońców tej ważnej w czasie powstania pozycji.

*

W kwaterze żołnierzy I Warszawskiej Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki, na Cmentarzu Komunalnym odbyła się uroczystość odsłonięcia tablicy pamiątkowej. Tablica ta, umieszczona na dużym kamiennym bloku, poświęcona jest tym, którzy w latach 1944—45 polegli walcząc o wyzwolenie Warszawy. W uroczystości uczestniczyli sekretarz Komitetu Wojewódzkiego PZPR Jerzy Kuberski, zastępca przewodniczącego Prezydium Stołecznej Rady Narodowej Zygmunt Kaczyński, władze polityczne i administracyjne z Pragi Północ i Pragi Południe.

Po odegraniu przez orkiestrę wojskową hymnu narodowego i przemówieniu dowódcy I WDZ gen. bryg. Włodzimierza Oliwy, odbył się apel poległych.

Pod pomnikiem Czynu Partyzanckiego w Polichnie. Fot. CAF Uchymiak

W uroczystości licznie wzięli udział harcerze z praskiego Hufca ZHP noszącego imię I Warszawskiej Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki, żołnierze, przedstawiciele praskich zakładów pracy, kół PTTK, delegacje młodzieży, ZBoWiD, weterani ostatniej wojny.

niczyli w niej przedstawiciele centralnych władz partyjnych. Podczas manifestacji odbyła się m.in. uroczystość nadania Chorągwi Ziemi Łódzkiej ZHP imienia Gwardii Ludowej.

*

30 lat temu w maju 1942 r. pierwszy oddział Gwardii Ludowej pod dowództwem Franciszka Zubrzyckiego zwanego *Małym Frankiem* stoczył pierwszą zaciętą bitwę z hitlerowskim najeźdźcą pod Polichną. W trzydziestą rocznicę tego wydarzenia, które zapoczątkowało zorganizowaną walkę zbrojną partyzantów Gwardii Ludowej odbyła się w Polichnie wielka manifestacja społeczeństwa ziemi łódzkiej. Uczest-

Na pomnik, upamiętniający martyrologię dzieci polskich podczas II wojny światowej, wpłynęło już blisko 111 mln zł ze składek deklarowanych przez szkoły, organizacje, zakłady pracy i osoby prywatne. Płyną także dary pieniężne od Polonii. Nie brak również darów rzeczowych — od materiałów budowlanych po dzieła sztuki — oraz świadczeń pracy społecznej przy budowie szpitala. Centrum Zdrowia Dziecka wyposażone w nowoczesne specjalistyczne urządzenia diagnostyczno-

-naukowe zaspokoi potrzeby lecznictwa pediatrycznego, profilaktyki i rehabilitacji. Jednocześnie będzie ośrodkiem naukowo-dydaktycznym w dziedzinie ochrony zdrowia dzieci i młodzieży.

*

W Olsztynie dobiegają końca prace przy budowie pomnika Bojowników o Polskość Warmii i Mazur. Pomnik wykonywany przez olsztyńskiego rzeźbiarza — Bolesława Marschalla z tzw. *piaskowca bolesławskiego* będzie mieć formę postrzępionego koła o średnicy 7 m i grubości 1 m, a jego strona przednia przedstawiać będzie polskie orły z różnych okresów.

Odsłonięcie pomnika nastąpiło z końcem sierpnia 1972 r. w pięćdziesiątą rocznicę powstania Związku Polaków w Niemczech.

*

Pomnik Zwycięstwa nad Odrą został wzniesiony na Wzgórzu Czсібora k. Cedyni. Monument symbolizujący piastowskiego orła zrywającego się do lotu ma 15 m wysokości, 10 m szerokości i waży 300 ton. Jego autorami są dwaj szczecińscy rzeźbiarze: Stanisław Biżek i Czesław Wronka. Odsłonięcie pomnika nastąpiło w czasie manifestacji społeczeństwa ziemi szczecińskiej, która odbyła się z okazji tysięcznej rocznicy zwycięskiej bitwy Mieszka I z oddziałami niemieckimi Hodona w 972 r.

Opracował: Zbigniew Tomkowski